

Srednjoškolske čitanke od 1945. do 1991.

ZVONIMIR
GLAVAŠ

[HTTPS://DOI.ORG/10.17234/9789533793467.33](https://doi.org/10.17234/9789533793467.33)

Premda se iz današnje perspektive pomno dizajniranih i metodički razrađenih udžbenika sve srednjoškolske čitanke druge polovice 20. stoljeća mogu činiti jednako neobičnima i dalekima, upravo u tom razdoblju one su doživjele najintenzivniju preobrazbu. Korjenite promjene koje je čitavoj Europi donijelo poraće Drugog svjetskog rata na prostoru tadašnje FNR Jugoslavije bile su dodatno izražene zbog temeljite transformacije društveno-ekonomske paradigme, a desetljeća koja su uslijedila na sličan su način obilježile promjene na dvije razine: kako globalne tako i one specifične za društveno-ideološka gibanja u novoj jugoslavenskoj državi.

Osim toga, ili upravo zbog toga, radi se i o razdoblju u kojem velik napredak ostvaruje metodika Hrvatskog jezika. Kako navodi Ante Bežen (2003), upravo je tada i uspostavljena kao znanstvena disciplina, a taj pomak pratila je i pojava metodički sve osmišljenijih udžbenika za sve razine obrazovanja, oblikujući polako stanje kakvo poznajemo danas.

Govoreći o srednjoškolskim čitankama u razdoblju od 1945. do 1991, spomenutu bismo putanju razvoja i (pre)oblikovanja mogli podijeliti po segmentima što ugrubo odgovaraju desetljećima: na čitanke kasnih 40-ih i 50-ih, 60-ih, 70-ih te 80-ih godina. Ono što ih sve približava suvremenim čitankama jest razmjerno velik opseg u odnosu na udžbenike drugih predmeta, koji zrcali kontinuiranu važnost nastave književnosti u hrvatskim obrazovnim sustavima. S druge strane od čitanke na kakve smo danas navikli već ih na prvi pogled razlikuje krajnja grafička jednostavnost: minimum slikovnih priloga i tek rudimentarna oprema teksta svjedoče o standardima neuobičajenima današnjim tinejdžerima.

Cilj nastave materinskog jezika istaknut u prvim poslijeratnim programima, da “izgradi kod učenika naučni pogled na svijet [...] i da ih ideološki pripremi za ostvarenje svih zadataka u izgradnji socijalizma u našoj zemlji” (prema Rosandić 2005b), na neobičan je način među prvima pokušala ostvariti *Čitanka za niže razrede gimnazija* Vice Zaninovića (1946), kao jedna od prvih što su se pojavile nakon rata. Riječ je o primjeru ideološki prezasićene, a nespretno strukturirane čitanke koja je udovoljavala društveno-političkim zahtjevima neposrednog poraća. Preko četvrtine od gotovo 500 stranica posvećeno je tako tekstovima s tematikom NOV-a najrazličitijih vrsta i žanrova (književnih i neknjiževnih), dok preostale četiri cjeline čine jednako heterogeni tekstovi objedinjeni oko tema klasne borbe, zavičajnosti, inozemnog te prirode i rada. Pojedinačni tekstovi u cjeline su povezani isključivo tematski, a metodička obrada ograničena je na pokoji kratak komentar i tumačenja nepoznatih riječi. Konačno, ta Zaninovićeva čitanka nastavila je i standard koji će vrijediti sve do devedesetih godina 20. stoljeća — latiničnu i ćirilichnu dvopismenost, uz tu razliku da se ćirilica u njoj javlja i kod prijevoda, dok je u kasnijim čitankama ograničena na djela srpske i makedonske književnosti.

Već ranih pedesetih godina 20. stoljeća pojavom prvih poslijeratnih čitanke za tadašnje više razrede gimnazije (što odgovara današnjoj srednjoj školi) namjesto tematske organizacije susrećemo se s onom koju u srednjim školama poznajemo do najnovije reforme. *Čitanka iz naše i strane književnosti za V. razred gimnazije* Nikolića, Večerine i Dvoržaka (1955) učenicima je tako nudila kratak “Uvod u književnost”, a potom segmente posvećene

ZANINOVIĆ

ČITANKA

S PREGLEDOM JUGOSLAVENSKIH KNJIŽEVNOSTI

AUGUST ŠENOVA

**ZMAJ JOVAN JOVANOVIĆ ĐURA JAKŠIĆ FRAN
LEVSTIK EUGEN KUMIČIĆ SIMON GREGORČIĆ
ANTE KOVAČIĆ JOSIP KOZARAC VJEN
CESLAV NOVAK SILVIJE STRAHIMIR KRANJ**

ZA III RAZRED GIMNAZIJE

**ČEVIĆ MILOVAN GLIŠIĆ LAZA LAZAREVIĆ SI
MO MATAVULJ STEVAN SREMAC VOJISLAV ILIĆ**

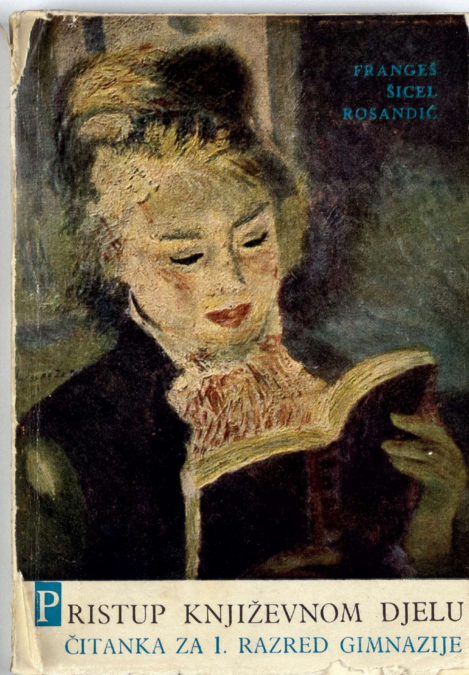
Terminološka određenja otkrivaju u neku ruku i shvaćanje i koncepciju programa i nastave književnosti u našim školama. Programi, a djelimice i naši priručnici-čitanke, promatraju predmet književnosti u jugoslavenskim razmjerima kao cjelinu, bez osobito čvrstog kontinuiteta nacionalnih književnosti, osobito hrvatske kao najstarije i najbogatije. Da ta pitanja nisu samo formalne naravi, pokazuju i nazivi odjeljaka u književnosti 18. stoljeća u našem priručniku-čitanci: "Slavonska književnost 18. stoljeća", "Kajkavska književnost 18. stoljeća", "Književnost 18. stoljeća u Dubrovniku i Dalmaciji", ali odmah zatim "Prosvjetiteljstvo u Sloveniji", "Prosvjetiteljstvo kod Srba", i "Prosvjetiteljstvo u Makedoniji". Ono, dakle, što je hrvatska prosvjetiteljska književnost u Slavoniji, Dubrovniku, Dalmaciji, zagrebačkom krugu, ispada kao slavonska, dubrovačka književnost, a prosvjetiteljstvo se prikazuje kao jugoslavenski pokret i Dositej Obradović kao prvak tog pokreta. Što bi, na primjer, rekli Srbi kad bismo upotrijebili formulu "prosvjetiteljska književnost u južnoj Ugarskoj" ili Slovenci na izraz "prosvjetiteljstvo u Kranjskoj" (srpsko je prosvjetiteljstvo, naime, svedeno na uže područje južne Ugarske, na Srbe doseljenike, kao što je slovensko svedeno na uže područje Ljubljane).

—
B. Perica, Mjesto i položaj hrvatske književnosti u nastavnim programima za škole drugog stupnja i za gimnazije. Rasprava, 1971.

redom "lirskom", "epskom" i "dramskom pjesništvu". S njom kompatibilne Čitanke iz jugoslavenske književnosti za VI, VII. i VIII. razred srednjih škola (Škavić 1952, Zaninović 1959, Zaninović 1952) organizirane su pak po književnopovijesnom načelu, i to tako da je prva pokrila razdoblje od ilirskog pokreta do protorealizma, druga se nastavila do kraja realizma, a treća se protekla od prve do druge moderne, završavajući s partizanskim narodnim pjesmama.

Uvodna poglavlja prve od spomenutih čitanke ukazuju nam i na razmjerno rigidnu, ortodoksnomarksističku koncepciju književnosti prevladavajuću u službenom programu: književnost se postavlja u jedinstven razvojni niz što ga dijalektički materijalizam ocrtava od usko shvaćenog rada do kulturne nadgradnje društva, te se — u tekstu Gorkog — opisuje kao zrcaljenje društvenih

pojava. Stvari slično stoje i u ostalim trima čitankama; navedimo tek primjer Škavićeve (1952) uvodne napomene o tekstovima kao građi za upoznavanje sa shvaćanjima i težnjama ljudi određenog vremena i njihove sredine, ili pak njegovo izrazito naglašavanje klasne pozicije autora u opisima dinamike književne povijesti. Uz takvu koncepciju književnosti čitanke pedesetih godina 20. stoljeća odlikuju i dugački, suhoparni i teški književnopovijesni tekstovi što prate pojedina kanonska djela, kao i minimalna metodička obrada: mimo tumačenja nepoznatih riječi samo se u prvoj čitanci pojavljuju malobrojna, tematski orijentirana pitanja. Zanimljiva neobičnost iz današnje je perspektive i činjenica da prva od čitanke u ovom skupu izbor iz svjetske književnosti ne ograničava na tzv. zapadni krug, pa se tako u njoj može naći i lirika žitelja istočne i zapadne Afrike, Indonezije

✎ I. Frangeš, M. Šicel, D. Rosandić, *Pristup književnom djelu*. Čitanka za I. razred gimnazije, Zagreb, 1962.

✎ D. Rosandić, M. Šicel, *Čitanka s pregledom književnosti za III razred srednjih škola*, Zagreb, 1973.

ili Eskima. S druge strane književnopovijesni pregledi drugih triju čitanke ograničeni su isključivo na domaću (tj. prvenstveno hrvatsku, a potom južnoslavensku) književnost.

Čitanke šezdesetih godina donijele su pak znatan otklon u odnosu na takvu situaciju. Pod utjecajem Šegedinove (1949) i Krležine (1952) kritike socijalističkog realizma te novih strujanja u domaćoj znanosti o književnosti (nastanak Zagrebačke stilističke škole, jačanje književnoteorijske refleksije u dodiru s različitim tradicijama) naglasak se nedvosmisleno premjestio na sam književni tekst. U tom je pogledu prijelomna bila čitanka *Pristup književnom djelu* Frangeša, Šicela i Rosandića (1962), koju su pratili *Pregledi književnosti s čitankom* za drugi (Šicel i Rosandić 1963), treći (Frangeš, Šicel i Zaninović 1967) i četvrti razred gimnazije (Zaninović 1968). Kao i desetljeće ranije prva je čitanka posvećena općenitijem upoznavanju s fenomenom književnosti, no ovdje je podjelu na tri vrste pjesništva zamijenila podjela na četiri roda: poeziju, prozu, dramu i esej. Čitanke za drugi i treći razred svojim književnopovijesnim pregledom obuhvaćaju pak i svjetsku i domaću književnost, a u odnosu na

prethodne proširile su i fokus, pokrivajući u drugom razredu kanonska djela od srednjovjekovne književnosti do Šenoe, u trećem realizam i modernu te u četvrtom početak dvadesetog stoljeća i književnost NOB-a.

Vrlo značajna promjena u *Pristupu književnom djelu* (Frangeš, Šicel i Rosandić 1962) svakako je metodička obrada koja prati odabrane tekstove: različita pitanja i zadaci za učenike pomoću kojih se istovremeno usvajaju temeljni književnoteorijski pojmovi i ocrtavaju sustavni obrisi do danas nam poznate školske interpretacije djela. Neobično je, doduše, što su ta sredstva u čitanci za drugi razred oskudnije zastupljena, dok u trećem i četvrtom razredu potpuno nestaju, uz autorsko obrazloženje poticanja učeničke interpretativne slobode.

Sedamdesetih godina autorski dvojac Rosandić-Šicel oblikovao je čitanke naslovljene *Čitanka s pregledom književnosti* za I, II, III. i IV. razred (v. Rosandić i Šicel 1974, 1976, 1977a, 1977b), koje se temeljnom koncepcijom nastavljaju na čitanke prošlog desetljeća, donoseći tek nekoliko značajnijih promjena. Upoznavanje s temeljnim rodovima i vrstama književnosti ograničeno je na polovinu prve čitanke, pa je tako književnopovijesno

I Osnove programa za škole II. stupnja i Program za gimnazije rabe izraze: književnost jugoslavenskih naroda, počeci književnosti kod jugoslavenskih naroda, književnost 17. i 18. stoljeća, prosvjetiteljske ideje u književnosti jugoslavenskih naroda, i još neke manje određene ili potpuno neodređene, o kojima će još biti riječi. Odmah u početku oba programa kaže se “počeci književnosti kod jugoslavenskih naroda”, a misli se na književnost svakog naroda posebice. No zar se ta sintagma ne može shvatiti i drukčije, kao jedna jedinstvena književnost što su je stvarali jugoslavenski narodi (iako Hrvati, pa ni ostali jugoslavenski narodi što danas žive u jugoslavenskoj državnoj zajednici, nikada nisu bili jugoslavenski narod u povijesnom smislu te riječi, a nisu to ni danas). A zar se u te i takve nazive ne bi moglo dometnuti samo jedno i, i zabune i nesporazuma ne bi bilo, dakle: književnosti jugoslavenskih naroda. No, bojim se, ponavljam, da se tu ne radi o terminološkoj omašci ili o vrlo nepreciznim terminološkim određenjima, jer se odmah zatim rabi izraz: “renesansna književnost kod nas” (a onda u praksi “dubrovačko-dalmatinska književnost”), i dalje, u sintezi: “društveno-političke prilike kod nas”, i zatim, također u sintezi “karakteristike naše renesansne književnosti”. Što znači to kod nas i naše, bez pobližeg nacionalnog određenja, i to baš kad je riječ o renesansnoj književnosti, a poznato je da su renesansnu književnost, jednu od znatnijih u Evropi, od svih naroda što danas žive u Jugoslaviji imali samo Hrvati. Kako su ti izrazi vrlo omiljeni u nekih srpskih povjesničara, kao da i mi prihvaćamo nametnute nam dileme i rasprave o tome komu su pripadali, ili čak komu i danas pripadaju Dubrovnik i Dalmacija i kulturna baština tih hrvatskih krajeva, čime se i nehotice samo pothranjuju brojna posizanja u hrvatsku kulturnu baštinu.

📖 F. Čale, Marin Držić. *Ključ za književno djelo. Interpretacije*, Zagreb, 1971.

📖 D. Rosandić, M. Šicel, R. Kajić, *Književnost, scenska i filmska umjetnost 4*, Zagreb, 1988.

putovanje započinjalo već u prvom razredu, od srednjeg vijeka do prosvjetiteljstva, nastavljalo se romantizmom u drugom razredu, realizmom i modernom u trećem te suvremenom književnosti u četvrtom. Broj kanonskih tekstova ponešto je smanjen, a metodička je oprema dodatno razrađena i pridodana svim tekstovima bez razlike, što je — uz sve bolju integraciju književnopovijesnih sintetičkih crtica — osiguralo razmjerno skladno isprepletanje književnopovijesnih i književnoteorijskih sadržaja.

Slična se tendencija nastavila i u čitankama na prijelazu sedamdesetih i osamdesetih godina, naslovljenima minimalistički *Književnost 1, 2, 3 i 4* (Rosandić i Šicel 1984a, 1984b, 1984c, 1984d). Iako su prilagođene novouvedenom usmjerenom obrazovanju, temeljna koncepcija i glavnina kanonskih autora nisu se mijenjali, tek je suvremena književnost postala nešto suvremenija.

Bitno osuvremenjenje nastupilo je pak s čitankama koje se pojavljuju sredinom i krajem osamdesetih godina, isprva pod naslovom *Književnost i scenska umjetnost* (v. npr.

Rosandić i Šicel 1986, 1987), a potom u konačnom obliku kao *Književnost, scenska i filmska umjetnost* (Rosandić, Šicel i Kajić 1989a, 1989b, 1989c, 1989d). Prva promjena vidljiva je već u naslovu knjige: film i scenska umjetnost, otprije zastupljeni u nastavnom programu, svoje mjesto pronašli su i u čitankama, i to razmjerno temeljito — kao zasebna tema u prvom i četvrtom razredu te integrirani u književnopovijesne teme u ostala dva. Usto metodička sredstva uz književne predloške dodatno su unaprijeđena, pa tako svaki tekst prate raznolika pitanja za interpretaciju, a potom i zadaci za daljnji rad učenika. Potonji su vrlo raznoliki: od promišljanja i sastavaka preko korelacije sa sadržajima drugih predmeta i predmetnih područja do grupnih radova, gledanja i osmišljanja inscenacija/ekranizacija ili organiziranja debata. Sve u svemu, u trima desetljećima ostvaren je zamjetan pomak od načela da nastavnik ispredaje sadržaj, a učenik kod kuće čita tekstove (usp. Škavić 1952), do potenciranja velike razine samostalnosti, raznovrsnosti aktivnosti i kreativnosti učenika.

Konačno, posljednja je inovacija i svojevrsna prstenasta struktura povezivanja čitanke, koja se ne čini lošom idejom ni iz današnje perspektive. Naime nakon inicijalnog upoznavanja s lirikom, epikom, dramom i filmom u prvoj polovini čitanke za prvi razred te književnopovijesnog pregleda tijekom sljedeće dvije i pol godine čitanka za četvrti razred vraća se u potpunosti temeljnoj podjeli s početka, no s predlošcima iz suvremene književnosti i filma.

Ipak, razina metodološke modernosti koju su u tom razdoblju srednjoškolske čitanke dostigle ne znači ujedno i njihovu visoku otpornost na ideološke zahtjeve vladajuće paradigme. Iako se izbor kanonskih djela u većini analiziranih razdoblja u znatnoj mjeri podudara s kanonskim djelima i danas zastupljenima u čitankama (uz iznimku sadržaja iz drugih jugoslavenskih književnosti), upravo razlika često otkriva ideološki nabijenije segmente, poput književnosti NOB-a i drugih tekstova tematski podatnih za vladajuću ideološku matricu (programatskih i publicističkih tekstova iz 19. stoljeća ili međuratnog doba koji tematiziraju jugoslavensko jedinstvo, danas manje poznatih djela kanonskih autora — poput Kranjčevićeve pjesme “Radniku” — ili pak autora svjetske književnosti koji su u međuvremenu izuzeti iz kanona, kao što je Maksim Gorki).

Upravo taj višak, tj. njegov sudar s novom prevladavajućom ideološkom paradigmom, bio je razlogom temeljite razgradnje i loma kontinuiteta u tradiciji srednjoškolskih čitanke početkom devedesetih godina 20. stoljeća. Nažalost, kako navode i Rosandić (2005b) i Bežen (2003), smjena jedne ideološke paradigme drugom kao kolateralnu žrtvu imala je i nazadovanje metodičkih dostiga, te je trebalo proteći neko vrijeme prije nego su se postignute razine ponovno dosegle.

👉 *Mjesto i položaj hrvatske književnosti u nastavnim programima za škole drugog stupnja i za gimnazije. Rasprava, urednik M. Jeličić, Rijeka, 1971.*